

Kamieński, Andrzej

Sprawa sukcesji Hohenzollernów brandenburskich na Górnym Śląsku w epoce wczesnonowożytnej (do 1740 roku)

Czasy Nowożytne 22, 63-78

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ KAMIEŃSKI
POZNAŃ

SPRAWA SUKCESJI HOHENZOLLERNÓW BRANDENBURSKICH NA GÓRNYM ŚLĄSKU W EPOCE WCZESNONOWOŻYTNEJ (DO 1740 ROKU)

Starania Hohenzollernów o uzyskanie Górnego Śląska mają bardzo starą metrykę, sięgają bowiem początków ery nowożytnej, kiedy to podzielony na liczne księstwa i pomniejszych władztwa terytorialne Śląsk znajdował się wraz z innymi ziemiami Korony Czeskiej pod władzą Jagiellonów. Margrabia na Ansbach Jerzy Hohenzollern, wykorzystując względy bliskiego pokrewieństwa z królami Władysławem II i Ludwikiem II Jagiellończykiem, uzyskał prawo do spadku po książętach opolsko-raciborskich (przywileje i umowy z 1507, 1512, 1522 i 1523)¹ i został uznany formalnie księciem śląskim (7 kwietnia 1523)². Jako lennik Korony Czeskiej zaczął nabywać majątki i lenna na Górnym Śląsku, wchodząc w posiadanie zamku i miasta Bogumin (Bohumin, Oderberg) w 1523 r., księstwa karniowskiego wraz z miastami: Karniowem (Krnov, Jägerndorf), Głubczycami (Hlubčice, Leobschütz), Baborowem (Bavorow, Bauerwitz) i Beneszowem (Horni Benešov, Bennisch) w 1524 r. oraz tzw. państwa bytomskiego z miastem Bytomiem (Bytom, Beuthen) i zamkiem Świerklańcem (Sverchlenec, Neudeck) w 1526 r.³ Margrabia ansbachski przyczynił się

¹ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 2, Leipzig 1883, s. 341–343, 345–350, 358–360, 365–367; *Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in Auszügen mitgetheilt*, wyd. W. Wattenbach, C. Grünhagen, w: *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 6, Breslau 1865, s. 161–162, 170.

² *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens*, t. 2, s. 367; *Registrum St. Wenceslai*, s. 171.

³ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens*, t. 2, s. 409–410, 454–456, 547–549, 553–554; *Registrum St. Wenceslai*, s. 171; R. Fukala, *Die Rolle der Jägerndorfer Fürsten von Hohenzollern in der frühneuzeitlichen Geschichte Schlesiens, Prague Papers on History of International Relations. Institute of World History – History of International Relations Department, Faculty of Arts, Charles University, Prague 2001*, s. 16; L. Petry, *Die Hohenzollern in Jägerndorf 1523 bis 1621*, „Schlesische Geschichtsblätter” R. 3, 1939, s. 46–47.

także do zawarcia 19 października 1537 r. układu o dziedziczeniu między elektorem brandenburskim Joachimem II Hohenzollernem a najważniejszym ówczesnie władcą terytorialnym na Dolnym Śląsku księciem legnickim Fryderykiem II. Przedmiotem układu było z jednej strony księstwo legnickie i brzeskie, z drugiej zaś – znajdujące się we władaniu Brandenburgii czesko-śląskie lenna, a mianowicie Krosno Odrzańskie z Sulechowem i część Łużyc z Chociebużem (Cottbus) i Picnem (Peitz)⁴.

Postępy Hohenzollernów na Śląsku zostały jednak powstrzymane przez Habsburgów, którzy po tragicznej śmierci ostatniego z Jagiellonów Ludwika II w bitwie pod Mohaczem (1526) objęli władzę w Czechach i na Węgrzech. Król Ferdynand I Habsburg nie chciał pogodzić się z utratą Górnego Śląska na rzecz margrabięgo Jerzego, zwłaszcza że Hohenzollern był gorliwym luteraninem, orędownikiem zwalczanej przez katolickich Habsburgów reformacji oraz starszym bratem księcia pruskiego Albrechta, który po sekularyzacji Prus Zakonnych w 1525 r. znalazł się we wrogich stosunkach z cesarzem, katolickimi władcami niemieckimi, Stolicą Apostolską i zakonem krzyżackim⁵. Po unieważnieniu przez Habsburgów w 1528 r. wszystkich zapisów poczynionych przez księcia opolskiego Jana II Dobrego na korzyść Hohenzollerna z Ansbachu oraz po obsadzeniu przez wojsko Ferdynanda I miasta i zamku w Opolu zmuszono Jerzego do znaczących ustępstw. Na mocy układu zawartego w Pradze 17 czerwca 1531 r. Ferdynand I zgodził się oddać margrabiemu ansbachskiemu księstwo opolskie i raciborskie po śmierci księcia Jana II, ale w formie zastawu wycenionego na 183 333 zł węgierskich. Jerzy miał zatem posiadać oba księstwa jedynie do czasu spłacenia tej sumy przez Ferdynanda I. Z kolei Bogumin został przekazany Jerzemu na trzy pokolenia, a tzw. państwo bytomskie wraz z dynamicznie rozwijającym się ośrodkiem górniczym w Tarnowskich Górach (Tarnovské Hory, Tarnowitz) tylko na dwa pokolenia w linii męskiej. Żadnych ograniczeń w prawach własności nie wprowadzono margrabiemu z Ansbachu tylko w księstwie karniowskim⁶. Po śmierci ostatniego Piasta opolskiego

⁴ Z. Boras, *Dążenia Hohenzollernów do opanowania Śląska w drodze umów o przeżycie*, w: *idem*, *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską w XVI wieku*, Poznań 1981, s. 182–186; C. Grünhagen, *Die Erbverbrüderung zwischen Hohenzollern und Piasten vom Jahre 1537*, „Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde” R. 5, 1868, s. 337–348; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung von 1537 in der brandenburgisch-preußischen Politik bis zum Frieden zu Hubertusburg 1763*, Lorcham am Württ. 1988, s. 21–24; J. Schultze, *Die Mark Brandenburg*, t. 4: *Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden (1535–1648)*, Berlin 1964, s. 38–42.

⁵ I. Gundermann, *Markgraf Georg von Brandenburg-Ansbach und die Einführung der Reformation in Oberschlesien*, w: *Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien. Die Auswirkungen auf Politik, Kunst und Kultur im ostmitteleuropäischen Kontext*, wyd. T. Wunsch, Berlin 1994, s. 31–45; G. Sommerfeld, *Die Beziehungen Georgs des Frommen, Markgrafen von Ansbach, zu seinem Bruder, Herzog Albrecht I. von Preussen, 1529–1540*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1911, t. 32, s. 99–110.

⁶ *Registrum St. Wenceslai*, s. 173–174; Z. Boras, *Sukcesja opolska w pierwszej połowie XVI wieku*, w: *idem*, *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską*, s. 173–175; R. Fukala, *Hohenzollernové v evropské politice 16. století. Mezi Ansbachem, Krnovem a Královcem (1523–1603)*, Praha

(27 marca 1532) i przejęciu przez Jerzego z Ansbachu zastawu opolsko-raciborskiego Ferdynand I dążył do szybkiego wykupienia Górnego Śląska z rąk Hohenzollerna. Zawarł w tej sprawie umowę z księciem bawarskim Ernestem i 18 kwietnia 1536 r. dał margrabiemu wypowiedzenie całego zastawu. Ostatecznie jednak Jerzy, dzięki kłopotom finansowym Habsburgów, zdołał utrzymać się na Opolszczyźnie i przekazał ją w nienaruszonym stanie swemu następcy, synowi Jerzemu Fryderykowi⁷.

Gorzej rzecz się miała z umowami wywalczonymi wspólnie przez margrabię Ansbachu i jego krewnych z brandenburskiej linii Hohenzollernów. Król Ferdynand I bowiem 18 maja 1546 r. unieważnił umowę hohenzollernowsko-piastowską o dziedziczeniu i zmusił książąt brzesko-legnickich do uległości. Elektor brandenburski Joachim II nie mógł w tej sytuacji uczynić niczego, odmawiając jedynie Habsburgom wydania dokumentów sporządzonych w związku z układem z 1537 r.⁸

Po tych rozstrzygnięciach Ferdynand I wznowił akcję przeciw Hohenzollernom ansbachskim na Górnym Śląsku. Dysponował przy tym znakomitą pozycją przetargową. Margrabia Jerzy, który zmarł 27 grudnia 1543 r. w rodzinnym Ansbachu, wyznaczył w testamencie na wykonawców swej ostatniej woli i opiekunów liczącego zaledwie cztery lata Jerzego Fryderyka najznacniejszych książąt protestanckich Rzeszy: elektora saskiego Jana Fryderyka Wspaniałomyślnego, elektora brandenburskiego Joachima II i landgraфа Hesji Filipa. Zapis ten, pomijający najbliższych krewnych Jerzego Fryderyka, księcia pruskiego Albrechta oraz margrabię na Kulmbach i Bayreuth Albrechta Alcybiadesa, doprowadził do skłócenia działających dotychczas zgodnie Hohenzollernów. Spór o opiekę i regencję w Ansbachu i na Górnym Śląsku, w który wciągnięto także Habsburgów, zakończył się ostatecznie dopiero 12 sierpnia 1551 r. podpisaniem przez zainteresowane strony układu w Naumburgu⁹.

2005, s. 73–75; C. Grünhagen, *Schlesien unter Herrschaft König Ferdinands 1527–1546*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” (dalej: ZGS) 1885, t. 19, s. 91–94; L. Petry, *Die Hohenzollern in Jägerndorf*, s. 47.

⁷ F. B. Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, t. 4, Wien 1835, s. 491; R. Fukala, *Hohenzollernové*, s. 78–79; C. Grünhagen, *Geschichte Schlesiens*, t. 2, Gotha 1886, s. 60; *idem*, *Schlesien unter Herrschaft*, s. 95.

⁸ P. Baumgart, *Śląsk i Pomorze w polityce państwa brandenbursko-pruskiego*, w: *Śląsk i Pomorze w stosunkach polsko-niemieckich od XVI do XVIII w.*, red. A. Czubiński, Z. Kulak, Poznań 1987, s. 23; C. Grünhagen, *Die Erbverbrüderung*, s. 349–354, 359–361; *idem*, *Geschichte Schlesiens*, t. 2, s. 61, 66–69; *idem*, *Schlesien unter Herrschaft*, s. 96–107; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 27–30.

⁹ R. Fukala, *Hohenzollernové*, s. 86–90, 180, przypis 4; A. Jegel, *Die schlesischen Besitzungen der fränkischen Hohenzollern*, „Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreichisch Schlesiens” 1915, t. 10, s. 114–122; P. Kytzia, *Beuthen im Pfandbesitz der Hohenzollern*, „Oberschlesien. Zeitschrift zur Pflege der Kenntnis und Vertretung der Interessen Oberschlesiens” R. 1, 1902, s. 98–105; J. Wijaczka, *Asverus von Brandt 1509–1559. Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta pruskiego*, Kielce 1996, s. 90–92, 97, 102–103, 126–128.

Wobec takiego stanu rzeczy Ferdynand I na mocy porozumienia zawartego 19 lipca 1551 r. w Alba Iulia (Gyulafehérvár) przekazał księstwo opolskie i raciborskie rodzinie Zapolyów w zamian za opuszczenie przez nią terenu Węgier. Na szczęście dla małoletniego Jerzego Fryderyka, któremu należało się odszkodowanie za utracone ziemie, książęta protestancy Rzeszy podnieśli wkrótce sztandar buntu przeciw cesarzowi, sprzymierzając się 5 października 1551 r. z królem Francji Henrykiem II. Pod naciskiem obozu protestanckiego doszło do kompromisu oraz podpisania w 1552 r. w Dreźnie i Grazu dwóch układów habsbursko-hohenzollernowskich. Jerzy Fryderyk w zamian za Opolszczyznę i księstwo raciborskie uzyskał część spłaty w wysokości 91 666 zł węgierskich i przejął w zastaw księstwo żagańskie oraz dolnołużyckie władztwa Żary (Sorau) i Trzebiel (Triebel). Trzymał te ziemie aż do 1558 r., kiedy to uzyskał od Habsburgów ekwiwalent pieniężny¹⁰.

Kwestia sukcesji na Górnym Śląsku powróciła dopiero kilkadziesiąt lat później. Jerzy Fryderyk, władca całej Frankonii na Ansbach, Kulmbach i Bayreuth, księstwa karniowskiego, Bogumina i „państwa bytomskiego”, sprawujący również od 1577 r. w imieniu umysłowo chorego stryjecznego brata Albrechta Fryderyka rządy regencyjne w księstwie pruskim, nie mógł doczekać się potomstwa. Wobec perspektywy rychłego wymarcia frankońskiej linii Hohenzollernów Jerzy Fryderyk, dbając bacznie o interesy swego rodu, skupił wysiłki na przygotowaniu sukcesji brandenburskiej, elektorskiej linii Hohenzollernów zarówno w Prusach Książęcych, jak i na Górnym Śląsku. Zacieśnił w tym celu kontakty z następcą tronu brandenburskiego, administratorem archidiecezji magdeburskiej Joachimem Fryderykiem i jego synem Janem Jerzym, piastującym od 1592 r. stanowisko administratora biskupstwa w Strasburgu. Zorganizował zjazd z przedstawicielami domu brandenburskiego w Ansbachu, gdzie 11 lipca 1595 r. w obecności notariusza i licznych świadków wręczył Joachimowi Fryderykowi zapis, w którym uczynił Brandenburczyka i jego potomków swymi sukcesorami w księstwie karniowskim¹¹.

Poważnym zagrożeniem dla dalekosiężnych planów Jerzego Fryderyka stały się konflikty wewnętrzne wśród Hohenzollernów brandenburskich, spowodowane polityką sędziwego kurfirsta Jana Jerzego. Elektor ten bowiem dwa lata przed śmiercią postanowił zapewnić znaczne zaopatrzenie nie tylko kurprinzowi, wówczas już pięćdziesięcioletniemu Joachimowi Fryderykowi, lecz także swym młodszym synom z trzeciego małżeństwa. Nie bacząc na występującą w Złotej bulli i Dispositio Achillea (dyspozycji Albrechta Achillesa) z 1473 r. zasadę nie-

¹⁰ F. B. Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, t. 4, s. 493; R. Fukala, *Hohenzollernové*, s. 92–97; C. Grünhagen, *Schlesien unter Herrschaft*, s. 122–125; A. Huber, *Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen, 1551–1555*, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” 1892, t. 78, s. 3–39; A. Jegel, *Die schlesischen Besitzungen*, s. 131; L. Petry, *Die Hohenzollern in Jägerndorf*, s. 48–49.

¹¹ H. Schulz, *Markgraf Johann Georg von Brandenburg und der Streit um Jägerndorf, Beuthen und Oderberg in den Jahren 1607–1624*, ZGS, 1898, t. 32, s. 179–181.

podzielności Marchii Elektoralfnej, w testamencie spisany 20 stycznia 1596 r. podjął decyzję o nowym podziale kraju, wyłączając z Brandenburgii Nową Marchię. Miał ją otrzymać piętnastoletni wówczas margrabia Chrystian. Reszta Marchii Elektoralfnej wraz z godnością elektora przypaść miała najstarszemu synowi Jana Jerzego, Joachimowi Fryderykowi. Jemu też Jan Jerzy przekazał ekspektatywę na Prusy Książęce i Księstwo Pomorskie. Pozostali synowie elektora: Joachim Ernest, Fryderyk, Jerzy Albrecht i Zygmunt, uzyskali skromniejsze nadania ziemskie lub renty pieniężne. W testamencie z 1596 r. zadecydowano także o losach dziedzictwa ansbachskiego. Przewidziano bowiem, że po bezpotomnej śmierci margrabiego Jerzego Fryderyka posiadłości frankońskie Hohenzollernów zostaną rozdzielone pomiędzy przedstawicieli domu brandenburskiego¹².

Zapisy zawarte w testamencie elektora Jana Jerzego, który to dokument notabene został zatwierdzony szybko przez cesarza Rudolfa II, doprowadziły do zburzenia solidarnej dotychczas polityki dynastycznej Hohenzollernów. Przeciw przygotowywanemu podziałowi kraju występował przede wszystkim najstarszy syn elektorski Joachim Fryderyk. Margrabia ansbachski Jerzy Fryderyk nie zamierzał przyglądać się temu beczynnje, tym bardziej, że po śmierci elektora Jana Jerzego 8 stycznia 1598 r. i objęciu tronu brandenburskiego przez Joachima Fryderyka został seniorem całego rodu Hohenzollernów. Jeszcze w 1598 r. w miejscowości Gera w Turynjii Jerzy Fryderyk zawarł wstępne porozumienie z Joachimem Fryderykiem w sprawie zasad dziedziczenia w obrębie domu Hohenzollernów (Hausvertrag), które po kilku modyfikacjach zostało zatwierdzone przez obu władców 29 kwietnia 1599 r. w Magdeburgu. W układzie tym nawiązano do starej zasady wyrażonej już w Dispositio Achillea, ale permanentnie łamanej przez schodzących ze świata elektorów. Uznano bowiem całą Marchię Brandenburską, nie wyłączając Nowej Marchii, za terytorium niepodzielne i dziedziczone każdorazowo przez najstarszego syna elektora, a więc w ówczesnym przypadku Joachima Fryderyka, a po nim Jana Zygmunta. Z Marchią Elektoralfną postanowiono też połączyć ekspektatywę na Księstwo Pruskie oraz inne spodziewane sukcesje terytorialne, a zwłaszcza Księstwo Pomorskie. W nadziei na uzyskanie akceptacji ze strony pozostałych synów nieżyjącego już elektora Jana Jerzego w układzie magdeburskim zapowiedziano podział posiadłości frankońskiej linii Hohenzollernów. Po przewidywanej bezpotomnej śmierci margrabiego ansbachskiego Jerzego Fryderyka jego margrabstwa we Frankonii mieli objąć w posiadanie dwaj młodszy przyrodni bracia elektora brandenburskiego Joachima Fryderyka, Chry-

¹² W. Neugebauer, *Die Hohenzollern*, t. 1: *Anfänge, Landesstaat und monarchische Autokratie bis 1740*, Stuttgart–Berlin–Köln 1996, s. 99–100; *idem*, *Staatliche Einheit und politischer Regionalismus. Das Problem der Integration in der brandenburg-preussischen Geschichte bis zum Jahre 1740*, w: *Staatliche Vereinigung. Fördernde und hemmende Elemente in der deutschen Geschichte*, wyd. W. Brauneder, Berlin 1998, s. 67; J. Schultze, *Die Mark Brandenburg*, t. 4, s. 151–152; L. Tümpel, *Die Entstehung des brandenburgisch-preussischen Einheitsstaates im Zeitalter des Absolutismus (1609–1806)*, Aalen 1965 (Nowe wydanie na podstawie edycji: Breslau 1915), s. 7.

stian i Joachim Ernest. Inaczej rzecz się miała z górnośląskimi enklawami Jerzego Fryderyka, w tym z księstwem karniowskim, które Joachim Fryderyk miał przekazać swemu drugiemu pod względem starszeństwa synowi, administratorowi biskupstwa strasburskiego Janowi Jerzemu. W razie jego bezpotomnej śmierci księstwo miało wrócić w posiadanie elektorów brandenburskich.

Odnotować należy, że objęci układem w Gerze i Magdeburgu dwaj bracia elektora Joachima Fryderyka nie akceptowali porozumienia i bezskutecznie nalegali na ścisłe wykonanie woli ojcowskiej. Ustąpili dopiero po śmierci ostatniego księcia karniowskiego z linii frankońskiej Hohenzollernów, margrabiego ansbachskiego Jerzego Fryderyka, która nastąpiła 26 kwietnia 1603 r. Wtedy bowiem urealniło się ich następstwo w margrabstwach frankońskich. Na zjeździe rodzinnym w Ansbach 11 lipca 1603 r. doszło do porozumienia elektora brandenburskiego Joachima Fryderyka ze zwaśnionymi braćmi. Chrystianowi w drodze losowania przypadło Bayreuth, natomiast Joachim Ernest objął we władanie Ansbach. Wcześniejsze postanowienia dotyczące niepodzielności Marchii Elektorskiej, ekspektatywy elektorów brandenburskich na Księstwo Pruskie i losu enklaw górnośląskich zostały w Ansbach potwierdzone w całej rozciągłości raz jeszcze i podtrzymane bez jakichkolwiek modyfikacji¹³.

Ciągnące się przez kilka lat spory wokół uregulowania sprawy dziedziczenia były na rękę Habsburgom, którzy nie życzyli sobie wprowadzenia Brandenburczyków do posiadłości ansbachskich na Górnym Śląsku. W maju 1601 r. dwór berliński zaproponował cesarzowi, w zamian za zatwierdzenie sukcesji brandenburskiej w księstwie karniowskim, rezygnację Jana Jerzego Hohenzollerna z funkcji administratora biskupstwa w Strasburgu na korzyść arcyksięcia austriackiego Leopolda. Rudolf II nie zdecydował się jednak na przyjęcie oferty złożonej przez poselstwo brandenburskie w Pradze i nie bacząc na zaognienie stosunków z Berlinem, 5 lipca 1602 r. wydał mandat, w którym pozbawił Jana Jerzego Hohenzollerna urzędu administratora biskupstwa strasburskiego¹⁴. W ten sposób elektorowi brandenburskiemu nie udało się przed śmiercią ostatniego księcia karniowskiego z frankońskiej linii Hohenzollernów nakłonić Habsburgów do zatwierdzenia testamentu Jerzego Fryderyka z 11 lipca 1595 r.

¹³ *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, wyd. R. Dietrich, Köln–Wien 1986, s. 24–28; *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, wyd. Th. von Moerner, Berlin 1867, s. 29–31. Zob. też: S. Hartmann, *Der Thronwechsel als Krise und Entwicklungschance am Beispiel des Kurfürstentums Brandenburg*, w: *Aus der Arbeit des Geheimen Staatsarchivs Preussischer Kulturbesitz*, wyd. J. Kloosterhuis, Berlin 1996, s. 6–7; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 33–34; W. Neugebauer, *Die Hohenzollern*, t. 1, s. 100–101; L. von Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*, t. 1, Leipzig 1875, s. 177–180; J. Schultze, *Die Mark Brandenburg*, t. 4, s. 155; L. Tümpel, *Die Entstehung*, s. 10–14.

¹⁴ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský. Stavovské povstání a zápas s Habsburky*, České Budějovice 2005, s. 78–81; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 182.

Rudolf II, realizując politykę swoich poprzedników, nie zamierzał się przyczyniać do wzrostu znaczenia Hohenzollernów. Ponadto mógł się obawiać wzmocnienia przez Hohenzollernów partii ewangelickiej wśród czesko-śląskich stanów oraz tego, że władcy brandenburscy będą dążyć do osłabienia związków łączących księstwo karniowskie ze śląskim państwem stanowym i Koroną Czeską, tak jak to uczynili wcześniej z księstwem krośnieńskim¹⁵. Wobec takiego stanu rzeczy kurfirst brandenburski Joachim Fryderyk postanowił zastosować politykę faktów dokonanych i wiosną 1603 r., nie licząc się ze stanowiskiem Habsburgów, przejął po zmarłym krewniaku całą schedę górnośląską: księstwo karniowskie, tzw. państwo bytomskie i Bogumin. Znalazło to odbicie w tytulaturze Hohenzollernów brandenburskich, którzy nazywali się odtąd książętami śląskimi na Krośnie i Karniowie („Herzog in Schlesien zu Krossen und Jägerndorf”). Zaskoczony rozwojem wydarzeń Rudolf II nie zdobył się na zdecydowaną interwencję. Ograniczył się do zignorowania prośby Joachima Fryderyka wystosowanej 10 kwietnia 1604 r. w sprawie potwierdzenia przez dwór cesarski sukcesji domu brandenburskiego w księstwie karniowskim¹⁶.

W myśl porozumień dynastycznych z Gery i Magdeburga dziedzicem margrabiego Jerzego Fryderyka dla terytoriów górnośląskich przewidziany był drugi syn elektora brandenburskiego Jan Jerzy. Do powstania brandenburskiej sekundogenitury na Górnym Śląsku nie mogło dojść dopóty, dopóki bezpośrednie rządy w księstwie karniowskim i powiązanych z nim władztwach zastawnych sprawował sam kurfirst. Dnia 30 lipca 1606 r. Joachim Fryderyk zdecydował się jednak na przekazanie księstwa karniowskiego swemu synowi Janowi Jerzemu. Inaczej rzecz się miała z dobrami zastawnymi, a mianowicie Boguminem i Bytomiem wraz z bogatymi kopalniami w Tarnowskich Górach. Miał nimi zarządzać Jan Jerzy, ale jedynie w imieniu swego ojca, elektora brandenburskiego. W ślad za tą decyzją 14 grudnia 1606 r. dwór berliński powiadomił cesarza w specjalnej notyfikacji o wprowadzeniu Jana Jerzego do księstwa górnośląskiego¹⁷.

Kilka tygodni później, w styczniu 1607 r. Jan Jerzy przybył z orszakiem zbrojnych do Karniowa. W odpowiedzi na to Rudolf II jako królewsko-cesarski zwierzchnik lenny nakazał staroście generalnemu Śląska, biskupowi wrocławskiemu Johannowi von Sitsch, aby nie udzielał Hohenzollernowi miejsca i głosu w śląskich sejmach stanowych. Ponadto w piśmie z listopada 1607 r. unieważnił wszelkie roszczenia domu brandenburskiego do Karniowa, Bytomia i Bogumina¹⁸.

¹⁵ P. Baumgart, *Śląsk i Pomorze*, s. 24; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 187; G. Waś, *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*, w: *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2007, s. 131.

¹⁶ H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 182–184.

¹⁷ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 387; *idem*, *Die Rolle der Jägerndorfer Fürsten*, s. 20–21; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 183–184.

¹⁸ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 84–88; *idem*, *Die Rolle der Jägerndorfer Fürsten*, s. 21; L. Petry, *Die Hohenzollern in Jägerndorf*, s. 50; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 184, 186, 191.

Książę karniowski nie poddał się jednak wyrokowi cesarskiemu i zaczął zacieśniać współpracę z rosnącą w siłę opozycją religijno-polityczną stanów czesko-śląskich. Latem 1607 r. zagrzewał do walki ewangelików z Opawy występujących przeciw popieranemu przez dwór cesarski biskupowi ołomunieckiemu Franzowi von Dietrichstein. Po śmierci Sitscha (25 kwietnia 1608) przyczynił się do nominacji na urząd starosty generalnego Śląska luteranina, księcia ziebicko-oleśnickiego Karola II. Następnie, będąc już dowódcą śląskich wojsk stanowych i jednym z liderów śląskich protestantów, zaczął się domagać wolności religijnych dla swych współwyznawców oraz wykluczenia biskupów wrocławskich od sprawowania funkcji starostów generalnych. Doprowadził do zawarcia 26 czerwca 1609 r. przez stany śląskie i czeskie związku obronnego, którego celem była ochrona praw ewangelickiej religii. Czesko-śląskie przymierze, ratyfikowane przez sejm śląski 13 lipca 1609 r., przewidywało m.in. wzajemną pomoc wojskową w wypadku zagrożenia wolności religijnej protestantów i dopuszczało możliwość wypowiedzenia Rudolfowi II posłuszeństwa w razie naruszenia przez niego swobód wyznaniowych. W tych warunkach Rudolf II nie mógł przejść od słów do czynów przeciw Hohenzollernowi i 20 sierpnia 1609 r. w ślad za „listem majestatycznym” dla Czech wydał podobny list dla Śląska, w którym zapewnił wyznaniu augsburskiemu pełne równouprawnienie z katolicyzmem¹⁹.

Problemy cesarza związane z działalnością opozycji stanowej i nasilającymi się kłótniami o władzę w rodzinie Habsburgów, zwłaszcza z arcyksięciem Maciejem, umożliwiły Janowi Jerzemu umocnienie pozycji Hohenzollernów na Górnym Śląsku. Po śmierci elektora brandenburskiego Joachima Fryderyka (28 lipca 1608) Jan Jerzy przejął w bezpośrednie władanie Bytom i Bogumin, a następnie na przełomie września i października 1608 r. odebrał hołd od miejscowych stanów²⁰. Równocześnie umocnił przyjacielskie stosunki ze starszym bratem, nowym elektorem brandenburskim Janem Zygmuntem, który powierzył mu urząd najwyższego dowódcy wszystkich sił zbrojnych Hohenzollernów i przyznał wysokie roczne wynagrodzenie pieniężne. Przeżywający coraz większe kłopoty Rudolf II pozostał nieustępliwy wobec Jana Jerzego i 28 kwietnia 1610 r. raz jeszcze powtórzył wyrok pozbawiający Hohenzollerna praw do Karniowa, Bytomia i Bogumina. Zażądał także od stanów śląskich, aby respektowały decyzje dworu cesarskiego podjęte wobec Jana Jerzego.

¹⁹ J. Bahlcke, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619)*, München 1994, s. 342–352; R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 89–96, 386; *idem*, *Die Rolle Jägerndorfer Fürsten*, s. 22; J. Goll, *O slezském majestátě Rudolfa II.*, „Časopis Musea Království Českého” R. 48, 1874, s. 3–22; C. Grünhagen, *Schlesien unter Rudolf II. und der Maiestätbrief (1574–1609)*, ZGS, 1886, t. 20, s. 54–96; *idem*, *Geschichte Schlesiens*, t. 2, s. 133–135; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 184–185, 192–200; *idem*, *Markgraf Georg von Brandenburg-Jägerndorf. Generalfeldoberst.* „Hallesche Abhandlungen zur neuen Geschichte” Halle 1899, t. 37.

²⁰ H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 197–198.

Ten jednak posiadał na Śląsku wielu wpływowych przyjaciół i mógł się czuć nadal bezpieczny, tym bardziej, że 11 kwietnia 1611 r. Rudolf II został zmuszony do abdykacji na korzyść arcyksięcia Macieja. Jan Jerzy przyczynił się niewątpliwie do pozbawienia Rudolfa II korony czeskiej i potwierdzenia przez jego następcę „listu majestaticznego” oraz przywilejów stanów śląskich²¹.

Zmiana właściciela korony św. Wacława nie przyniosła jednak upragnionego przez Hohenzollerna uznania jego praw do księstwa karniowskiego przez dwór habsburski. Cesarz Maciej postanowił wytoczyć proces przeciw Janowi Jerzemu o Karniów i 21 stycznia 1615 r. odmówił mu tytułu księcia. Na mocy „wyższego prawa” 17 maja 1618 r. skazał również Hohenzollerna na zwrot dóbr zastawnych: Bytomia i Bogumina. Nowym właścicielem tych ziem cesarz uczynił bankiera Lazara Henckel von Donnersmarck. Habsburgowie byli dłużnikami Donnersmarcka od wielu lat i podobnej darowizny dokonali już wcześniej. Mianowicie w 1606 r. Rudolf II w zamian za ogromne pożyczki, sięgające kwoty 150 000 guldenów, uznał Lazara za pana zastawnego Bytomia i Bogumina wraz z ich okęgami²².

O wyegzekwowaniu woli cesarskiej przed wybuchem wojny trzydziestoletniej jednak nie mogło być mowy. Przejście bowiem Jana Jerzego na kalwinizm w 1613 r. i, co za tym idzie, wyrzeczenie się ochrony prawnej gwarantowanej przez pokój augsburski oraz „list majestaticzny” jedynie luteranom nie obróciło się przeciw Hohenzollernowi. Jan Jerzy trzymał w szachu cesarza, zacieśniając bliskie relacje z kalwińskimi książętami legnicko-brzeskimi z dynastii Piastów, przywódcami czeskiej opozycji stanowej, liderami Unii protestanckiej, z najbliższym otoczeniem naczelnika Unii elektora Palatynatu Reńskiego Fryderyka V, zwłaszcza z faktycznym kierownikiem polityki Palatynatu księciem Anhaltu Chrystianem II. Jednocześnie występował jako pośrednik między Berlinem a dworem drezdeńskim w sporze o schedę po książętach Jülich-Kleve i od wiosny 1613 r. piastował urząd namiestnika Marchii Brandenburskiej oraz przewodniczącego Tajnej Rady. Przy pomocy elektora brandenburskiego Jana Zygmunta doprowadził 30/31 marca 1614 r. do zawarcia układu dynastycznego o przeżycie między domem brandenburskim,

²¹ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 96–97, 102, 120–126; J. B. Novák, *Rudolf II. a jeho pád*, Praha 1935, s. 412–425; K. Piwarski, *Początki kontrreformacji na Śląsku*, w: *Historia Śląska*, t. 1, red. K. Maleczyński, cz. 3: *od końca XVI w. do r. 1763*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 318–319; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 200–203; *idem*, *Neue Briefe Karls von Zierotin an Hartwich von Stitten aus den Jahren 1610–1612*, „Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens” (dalej: ZVGMS) R. 3, 1899, s. 121–170.

²² *Acta Publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*, wyd. H. Palm, t. 1: *1618*, Breslau 1865, s. 14–15; J. Drabina, *Historia Bytomia*, Bytom 1994, s. 80; W. Dziewulski, *Bytom pod zwierzchnością niemieckich feudalów (1532–1740)*, w: *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979, s. 80–81; R. Fukala, *Die Rolle der Jägerndorfer Fürsten*, s. 23–24; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 207–209.

saskim i heskim, który objął znajdujące się pod zwierzchnictwem habsburskim górnośląskie księstwo karniowskie²³.

Po wybuchu powstania w Czechach przeciw Habsburgom w maju 1618 r. Jan Jerzy osiągnął apogeum sławy i znaczenia. W lipcu 1618 r. został mianowany przez stany naczelnym wodzem wojsk śląskich (Generalfeldobrist) i w tym charakterze wyprawił się w końcu października 1618 r. do Czech na pomoc powstańcom antyhabsburskim. W sierpniu 1619 r. przyczynił się do detronizacji następcy cesarza Macieja, Ferdynanda II Habsburga, i wyboru na króla Czech Fryderyka V, elektora Palatynatu. W lutym 1620 r. witał nowego króla jako reprezentant świeżo powstałego rządu krajowego we Wrocławiu, a następnie bronił Łużyc przed wojskami sprzymierzeńca Habsburgów elektora saskiego Jana Jerzego I²⁴.

Kłeska armii palatyńskiego „króla zimowego” Fryderyka w bitwie pod Pragę na Białej Górze 8 listopada 1620 r. oznaczała katastrofę nie tylko dla protestantyzmu w Czechach, lecz także dla samego Hohenzollerna. Dnia 22 stycznia 1621 r. zwycięski cesarz Ferdynand II Habsburg obłożył banicją głównego podżegacza na terenie Śląska księcia karniowskiego Jana Jerzego i pozbawił go wszelkich praw. Hohenzollern nie został objęty tzw. akordem drezdeńskim z 28 lutego 1621 r., który przewidywał amnestię dla dotychczasowych wrogów cesarza. Z tego powodu postanowił nadal bronić praw „króla zimowego” do królewskiej korony i ratować księstwo karniowskie dla dynastii Hohenzollernów. W lutym 1621 r. wyruszył z sześciotysięczną armią z Górnych Łużyc, aby połączyć się z księciem siedmiogrodzkim Bethlenem Gaborem i razem z nim zaatakować cesarza. W kwietniu 1621 r. zatrzymał się na pewien czas w biskupim księstwie nyskim, a następnie w lipcu 1621 r. udał się w kierunku Odry na wschód, obsadzając wojskiem Głubczyce, Karniów, Bogumin i Cieszyn. Stamtąd ruszył do księstwa opawskiego, gdzie jego siły wzrosły do 12 000 ludzi²⁵.

Plan połączenia sił Hohenzollerna z Bethlenem Gaborem i wspólnego uderzenia na Wiedeń nie doszedł jednak do skutku. Do zaprzestania walki zmusiło Jana Jerzego zawarcie układu pokojowego między władcą Siedmiogrodu a cesarzem Fer-

²³ *Kurbrandenburgs Staatsverträge*, s. 62–64; R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 112–113, 127–138, 141; H. Schulz, *Bericht Hartwigs von Stitten an Johann Georg von Jägerndorf über seine Unterredung, die er in des Markgrafen Auftrage zu Drzewohostitz mit Karl von Zierotin hatte (Jägerndorf 16. März 1615)*, ZVGMS, R. 3, 1899, s. 266–274; *idem*, *Markgraf Johann Georg*, s. 208.

²⁴ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 144–183; M. K. Malczewska, *Nieznana relacja z pobytu Fryderyka I na Śląsku*, „Sobótka” R. 20, 1965, s. 224–228; J. Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000, s. 53, 63, 110–112; H. Palm, *Das Verhalten der schlesischen Fürsten und Stände im ersten Jahre der böhmischen Unruhen*, ZGS, 1863, t. 5, s. 251–307; K. Piwarski, *Śląsk w dobie powstania czeskiego*, w: *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, s. 322–324, 334–336.

²⁵ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 185–197; G. Jaekel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 35; J. Krebs, *Die letzten Monate der kursächsischen Occupation Schlesiens (Januar bis Mai 1622)*, ZGS, 1880, t. 15, s. 101–103; J. Leszczyński, *Rządy Bethlena Gabora na Górnym Śląsku (1620–1624)*, „Sobótka” R. 14, 1959, s. 315–317; J. Maroń, *Militarne aspekty*, s. 112–113; H. Palm, *Der Dresdner Accord*, ZGS, 1876, t. 13, s. 151–192; K. Piwarski, *Śląsk w dobie powstania czeskiego*, s. 336–337.

dynandem II w Mikułowie (Mikulov, Nikolsburg) 31 grudnia 1621 r. (ratyfikowany 7 stycznia 1622). Hohenzollern został w tym traktacie całkowicie pominięty i nie uzyskał żadnej korzyści. Habsburg nie chciał ułaskawiać Jana Jerzego i podtrzymał decyzję o konfiskacie księstwa karniowskiego wskutek nałożonej banicji. Pozbawiony władztwa Hohenzollern uciekł na Węgry. Zmarł 12 marca 1624 r. w Lewoczy na Spiszu, pozostając do ostatnich chwil życia bliskim współpracownikiem Bethlena Gabora²⁶.

Postępowaniu Ferdynanda II sprzeciwiała się rodzina Jana Jerzego. Elektor brandenburski Jerzy Wilhelm i arcybiskup Magdeburga Chrystian Wilhelm we wrześniu 1621 r. złożyli oficjalny protest wobec wydziedziczenia rodziny Hohenzollernów z posiadłości na Górnym Śląsku. Cesarz rozpatrzył go negatywnie i przekazał księstwo karniowskie członkowi partii dworskiej księciu opawskiemu Karolowi von Liechtenstein. Wobec dalszych zabiegów dworu berlińskiego i apeli słanych przez elektora brandenburskiego do stanów karniowskich Ferdynand II zażądał 15 lipca 1622 r. od tamtejszych mieszkańców, aby zerwali raz na zawsze związki z Hohenzollernami i złożyli bezzwłocznie hołd Liechtensteinowi²⁷. Podobnie potoczyły się losy Bytomia i Bogumina, które po upadku Jana Jerzego zostały objęte w 1623 r. przez rodzinę Henckel von Donnersmarck, początkowo w formie zastawu, a od 26 maja 1629 r. jako dobra dziedziczne²⁸.

Odtąd zaczęło się utrwalać w Berlinie przekonanie o bezprawności działań cesarza Ferdynanda II. Mimo twardej postawy Habsburgów elektor brandenburski Jerzy Wilhelm i jedyny syn Jana Jerzego margrabia Ernest ponawiali bez skutku w 1628 i 1636 r. starania o cofnięcie przez cesarza konfiskaty księstwa karniowskiego²⁹. Z roszczeń do górnośląskiego księstwa nie zrezygnował także następca Jerzego Wilhelma na tronie brandenburskim Fryderyk Wilhelm, który po bezpotomnej śmierci margrabiego Ernesta w 1642 r. został tytularnym dziedzicem Karniowa. Już podczas westfalskich rokowań pokojowych kończących wojnę trzydziestoletnią, w związku ze sporami szwedzko-brandenburskimi wokół posiadania księstwa pomorskiego, dwór berliński wysunął plan zrekompensowania swoich strat na Śląsku. Popierany przez Francję i dwór sztokholmski elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm zażądał jako odszkodowania początkowo księstw dziedzicznych Głogowa i Żagania, a następnie dodatkowo Świdnicy i Jawora. Właśnie te propozycje skłoniły cesarza do oddania Brandenburgii jako rekompensaty zsekularyzowanych majątków kościelnych Rzeszy. Po uzyskaniu w 1648 r. znacznych zdobyczy terytorialnych (księstwo

²⁶ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 199–219, 240–242; *idem*, *Die Rolle der Jägerndorfer Fürsten*, s. 24; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 35; J. Leszczyński, *Rządy Bethlena Gabora*, s. 318–320; L. Petry, *Die Hohenzollern in Jägerndorf*, s. 51; K. Piwarski, *Śląsk w dobie powstania czeskiego*, s. 337–338.

²⁷ R. Fukala, *Jan Jiří Krnovský*, s. 296, przypis 408; H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 210–212.

²⁸ J. Drabina, *Historia Bytomia*, s. 80; W. Dziewulski, *Bytom*, s. 81.

²⁹ H. Schulz, *Markgraf Johann Georg*, s. 213–214.

biskupie Halberstadt, Minden, ekspektatywa na arcybiskupstwo magdeburskie oraz Pomorze Tylne z Kamieniem i Stargardem) Fryderyk Wilhelm ponowił roszczenia odnośnie do Śląska dopiero około 1670 r. Wtedy bowiem opracował plan jego zdobycia dla monarchii brandenbursko-pruskiej. Elektor, przekonany o rychłym wygaśnięciu męskiej linii Habsburgów na cesarzu Leopoldzie I, wymienił wszystkie podstawy prawne, które rzekomo czyniły jego dynastię spadkobiercami Śląska. Przewidując jednak opór ze strony innych książąt niemieckich, zwłaszcza elektora Bawarii, gotów był zadowolić się częścią Dolnego Śląska – bliższym mu terytorialnie księstwem głogowskim i widokami na piastowskie księstwo legnicko-brzeskie. Plan ten stał się bezprzedmiotowy w 1678 r., po przyjściu na świat arcyksięcia Józefa i zabezpieczeniu sukcesji habsburskiej³⁰.

Wygaśnięcie starej dynastii piastowskiej jesienią 1675 r. na księciu legnicko-brzeskim Jerzym Wilhelmie ożywiło jednak ponownie politykę dworu berlińskiego wobec Śląska. Już w 1679 r. w układach z Francją elektor brandenburski poruszył swe aspiracje do Karniowa, Brzegu, Legnicy i Wołowa. Ponowne wysunięcie przez Hohenzollerna pretensji do spadku po ostatnim Piaście w 1683 r. doprowadziło do pogorszenia i tak już napiętych stosunków z cesarzem, czego wyrazem stała się absencja wojsk brandenburskich w odsieczynie wiedeńskiej. Dopiero w 1686 r., krótko przed śmiercią Fryderyka Wilhelma, doszło do ponownego zbliżenia cesarza i elektora. Doprowadziło to do zawarcia przymierza na 20 lat i porozumienia w sprawie spadku po Piastach śląskich. Na mocy układu podpisanego 22 marca 1686 r. w Berlinie cesarz Leopold I, który potrzebował oddziałów brandenburskich na wojnę z Turcją prowadzoną na Węgrzech, przekazał elektorowi jako rekompensatę za utracone księstwa śląskie należący do księstwa głogowskiego, położony jako enklawa cesarska na terytorium brandenburskim, okręg Świebodzina. Znaczenie tego układu pomniejszał tajny weksel następcy tronu brandenburskiego Fryderyka, nakazujący po przejściu przez niego rządów oddanie tego terytorium cesarzowi. Ten polityczny wybieg, który w grudniu 1694 r. doprowadził do zwrotu Świebodzina, okazał się błędem polityki habsburskiej. Elektor Fryderyk III, późniejszy król pruski Fryderyk I, uznał się zwolnionym z zobowiązań z 1686 r. i odmówił ponownego wyrzeczenia się pretensji do Śląska, zostawiając w ten sposób otwartą drogę dla swych następców. Jednocześnie Hohenzollernowie uzyskali pośrednie uznanie swych roszczeń przez dynastię habsburską³¹.

³⁰ „*Entwurf des Grossen Kurfürsten zur Erwerbung von Schlesien*“, w: *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, s. 205–210. Zob. także: P. Baumgart, *Śląsk i Pomorze*, s. 25–27; F. Dickmann, *Der Westfälische Frieden*, Münster 1959, s. 316–318; P. Haake, *Entwurf des Grossen Kurfürsten zur Eroberung von Schlesien*, „*Historische Zeitschrift*” 1922, t. 125, s. 458–475; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 38–40, 42–43; G. F. Preuss, *Das Erbe der schlesischen Piasten und der Grosse Kurfürst*, ZGS, 1915, t. 49, s. 1–12, 26–29.

³¹ *Kurbrandenburgs Staatsverträge*, s. 413–414, 481–486, 597–598, 705, 750–762, 798; P. Baumgart, *Śląsk i Pomorze*, s. 27; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 40–41, 43–51; R. Ko-

W fazie polityki pruskiej przychylniej Habsburgom i cesarzowi nie pojawiły się już żadne nowe elementy. Ówczesny układ sił nie skłaniał do jawnego odnawiania roszczeń terytorialnych, wynikających z dwustuletnich relacji Hohenzollernów i śląskich dynastii książęcych. Znamienne, że król Fryderyk Wilhelm I nie wykorzystał żadnej okazji, aby wystąpić o uznanie swych pretensji do Śląska: ani w 1713 r., w czasie rokowań o udzielenie dworowi wiedeńskiemu pomocy wojskowej przeciwko Francji, ani w 1726 i 1728 r., gdy przygotowywano sojusz austriacko-pruski, ani w czasie polskiej wojny sukcesyjnej (o tron po Augustacie II), kiedy Austriacy bezskutecznie starali się o pomoc pruską. Wzmianek o Śląsku nie natrafiamy także w testamencie politycznym króla Fryderyka Wilhelma I z 17 lutego 1722 r. i w młodzieńczych projektach podbojów kreślonych przez jego syna Fryderyka. Fakty te nie mogą jednak świadczyć o definitywnym wyrzeczeniu się przez Hohenzollernów Śląska. Na Śląsk, jako cel zabiegów pruskich, wskazywali bowiem często ministrowie pruscy, m.in. Heinrich Rüdiger von Ilgen, który w memoriałach z 1715 i 1725 r. doradzał Hohenzollernowi, aby wstrzymał się ze zbrojnym dochodzeniem swych praw i poczekał na dogodną sposobność do wysunięcia roszczeń do spadku po Piastach śląskich³².

Sposobność taka nadeszła w związku z kryzysem w dynastii habsburskiej. Cesarz Karol VI nie miał męskiego potomka, wobec czego od lat dwudziestych XVIII w. skoncentrował się na kwestii zapewnienia sukcesji w dziedzicznych posiadłościach habsburskich swej córce Marii Teresie (z pominięciem córek starszego brata, zmarłego w 1711 r. cesarza Józefa I, z których jedna wyszła za elektora bawarskiego Karola Alberta, a druga za elektora saskiego Fryderyka Augusta, panującego od 1733 r. w Polsce jako August III). Tak zwana sankcja pragmatyczna ogłoszona 19 kwietnia 1713 r., która ustalała zasadę następstwa tronu po śmierci Karola VI w dziedzicznych krajach habsburskich, została przyjęta po wieloletnich staraniach przez większość władców europejskich, nie wyłączając króla Prus oraz elektora Saksonii, który sam mógł rościć sobie pretensje do spadku po Karolu VI³³.

ser, *Geschichte Friedrichs des Grossen*, t. 1, Stuttgart–Berlin 1912, s. 281–284; *idem*, *Die preussischen Ansprüche auf Schlesien*, w: *Preussische Staatsschriften aus der Regierungszeit König Friedrichs II.*, wyd. J. G. Droysen, M. Duncker, t. 1, Berlin 1877, s. 44–47; K. Piwarski, *Rywalizacja o spadek po ostatnich Piastach*, w: *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, s. 422–424; G. F. Preuss, *Das Erbe der schlesischen Piasten*, s. 34–40; A. F. Pribram, *Oesterreich und Brandenburg 1685–1686*, Innsbruck 1884, s. 57, 103–110.

³² J. Gierowski, K. Piwarski, *Zabiegi Wettynów i Hohenzollernów o Śląsk*, w: *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, s. 452–453; R. Koser, *Geschichte Friedrichs des Grossen*, t. 1, s. 284–286; G. B. Volz, *Friedrich Wilhelm I. und die preussischen Erbansprüche auf Schlesien*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” (dalej: FBPG), 1918, t. 30, s. 55–67.

³³ *Preussens Staatsverträge aus der Regierungszeit König Friedrich Wilhelms I.*, wyd. V. Loewe, (Nowe wydanie na podstawie edycji z 1913 r.), Osnabrück 1966, s. 357–373; K. O. von Aretin, *Das Alte Reich 1648–1808*, t. 2, Stuttgart 1997, s. 295, 309–310; Z. Góralski, *Maria Teresa*, Wrocław–Warszawa 1995, s. 23–27; G. Turba, *Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskronen*, Wien 1906, s. 10–128; M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1648–1789*, Warszawa 1976, s. 106.

Traktaty, umowy i zobowiązania ogólnoeuropejskie, do których nadmierną wagę przywiązywał wielki legalista cesarz Karol VI, potrafiła przekreślać z całym cynizmem ówczesna dyplomacja, skoro tylko nadarzała się okazja do zysków politycznych, a zwłaszcza terytorialnych. O niepodzielności krajów habsburskich miało zatem zadecydować nie przestrzeganie obowiązującego porządku prawnego, lecz siła oręża. Tymczasem potęgą militarna Austrii i domu Habsburgów przeżywała ciężki kryzys, co wykazał przebieg wojny o polską sukcesję (1733–1735) oraz przegrana przez dwór wiedeński wojna z Turcją (1737–1739).

Fryderyk II, który objął tron pruski po zmarłym 31 maja 1740 r. ojcu Fryderyku Wilhelmie I, zamierzał wykorzystać zarysowującą się koniunkturę. Dysponował odziedziczonymi po przodkach instrumentami potęgi i czynu. Ojciec bowiem pozostawił mu olbrzymi zapas gotówki w wysokości 8,7 mln talarów, armię liczącą ponad 80 000 żołnierzy i pracującą na jej rzecz najsprawniejszą maszynę biurokratyczną ówczesnej Europy, prowadzoną przez ludzi przyzwyczajonych do posłuszeństwa³⁴.

Fryderyk II miał przygotowany plan działania na wypadek śmierci cesarza Karola VI, która nastąpiła 20 października 1740 r. Przedstawił go już 28–29 października 1740 r. podczas rozmów prowadzonych w Rheinsbergu z ministrem Heinrichem von Podewils i feldmarszałkiem Kurtem Christophem von Schwerin. Zdobycie dla Prus Śląska, regionu o dużym potencjale ekonomicznym i surowcowym oraz walorze strategicznym w rywalizacji Hohenzollernów z Wettinami panującymi w Saksonii i Polsce, miało się odbyć poprzez wymuszenie cesji na Marii Teresie, spadkobierczyni Karola VI, której władzy poddały się bez oporu wszystkie kraje habsburskie. Fryderyk II powrócił do założeń projektu opracowanego około 70 lat wcześniej przez swego pradziada elektora Fryderyka Wilhelma i przy pomocy kanclerza uniwersytetu w Halle Johanna Petera von Ludewig przedstawił dokumenty potwierdzające pretensje brandenbursko-pruskie do księstwa karniowskiego, Legnicy, Brzegu i Wołowa³⁵. W dniu 6 listopada 1740 r. skreślił następujące słowa:

Śląsk jest tą częścią spadku cesarskiego, do którego mamy największe prawa i który położony jest najbardziej dogodnie dla dynastii brandenburskiej. Sprawiedliwym będzie zachowanie praw tej dynastii i wykorzystanie śmierci cesarza jako okazji do

³⁴ K. Heidkamp, *Friedrich Wilhelm I. Ein Deutsches Vorbild*, Potsdam 1935, s. 92–93; J. Kunisch, *Friedrich der Grosse. Der König und seine Zeit*, München 2005, s. 148–149, 152; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, Wrocław–Warszawa 1981, s. 40–41; T. Schieder, *Friedrich der Grosse. Ein Königtum der Widersprüche*, Frankfurt am Main 1983, s. 142.

³⁵ *Rechtsgegründetes Eigentum des königlichen Churhauses Preussen und Brandenburg auf die Herzogthümer und Fürstenthümer Jägerndorff, Liegnitz, Brieg, Wohlau und zugehörige Herrschaften in Schlesien*, w: *Preussische Staatsschriften aus der Regierungszeit König Friedrichs II.*, t. 1, s. 96–119; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 64, 67–68; R. Koser, *Geschichte Friedrichs des Grossen*, t. 1, s. 235–247; J. Kunisch, *Friedrich der Grosse*, s. 164, 169–171; S. Salmonowicz, *Fryderyk II*, s. 50; G. B. Volz, *Das Rheinsberger Protokoll vom 29. Oktober 1740*, FBPG, 1916, t. 29, s. 67–93.

przejęcia tych praw w posiadanie. Siła naszych oddziałów, prędkość, z jaką możemy ich użyć, w sumie: wyraźna przewaga, jaką mamy nad naszymi sąsiadami, daje nam w tym niespodziewanie szczęśliwym położeniu znakomitą sposobność wyprzedzenia wszystkich innych mocarstw europejskich. Jeśli przejmimy te tereny w posiadanie, to będziemy mogli prowadzić rokowania, które zakończą się sukcesem³⁶.

Kilka tygodni później, 16 grudnia 1740 r., Fryderyk II, powołując się na zamierzalne roszczenia dynastyczne Hohenzollernów, wkroczył na czele silnej armii na Śląsk i w ciągu paru tygodni opanował niemal cały kraj.

Należy stwierdzić, że zabór Śląska przez Prusy, usankcjonowany układami pokojowymi z 1742, 1745 i 1763 r., był usprawiedliwiany przed opinią europejską niewygasłymi prawami Hohenzollernów do części tej ziemi. Roszczenia domu brandenburskiego do księstwa karniowskiego zajmowały – jak wykazaliśmy – ważne miejsce w historii dynastii. Kwestia ta stała się, podobnie jak nieuznanie przez Hohenzollernów brandenburskich dokonanego przez Habsburgów unieważnienia układu z 1537 r. z Piastami legnickimi, jednym z argumentów w polityce Berlina prowadzącej do konfliktu zbrojnego o panowanie na Śląsku. Trzeba jednak pamiętać, że Fryderyk II liczył się przede wszystkim z interesem państwa i racją stanu, a nie z układami o przeżycie i regulacjami dziedzicznymi. Świadczy o tym chociażby przebieg rokowań pokojowych z Austriakami w 1742 r., zakończony kompromisowym podziałem księstwa karniowskiego na dwie części: głubczycką, przyłączoną do Prus, i karniowską, która przyspaść miała na zawsze Marii Teresie i jej potomkom³⁷.

ANDRZEJ KAMIŃSKI

THE QUESTION OF BRANDENBURG HOHENZOLLERN'S SUCCESSION
IN UPPER SILESIA IN THE EARLY MODERN PERIOD (TILL 1740)

SUMMARY

The House of Hohenzollern had been trying to come into possession of Silesia since the modern era. One of them Georg (Jerzy) Hohenzollern, the Margrave of Ansbach, took advantage of the fact that two kings Bohemian and Hungary – Vladislav II (Władysław II)

³⁶ *Idées sur les projets politiques à former au sujet de la mort de l'Empereur*, w: *Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen*, t. 1, wyd. der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1879, s. 90.

³⁷ J. Gierowski, *Wojny śląskie 1740–1763*, w: *Historia Śląska*, t. 1, cz. 3, s. 493; G. Jaeckel, *Die Liegnitzer Erbverbrüderung*, s. 75–76; E. Seidl, *Das Troppauer Land zwischen den fünf Südgrenzen Schlesiens. Grundzüge der politischen und territorialen Geschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, „Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien, Landeskundliche Reihe” 1992, t. 1, 60–61; F. Troska, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Leobschütz 1892, s. 181.

and Louis II (Ludwik II – both Jagiellon dynasty) – were weak rulers. He inherited all the territory Oppeln – Ratibor (now Opole and Racibórz) duchy (by the privileges and agreements granted/reached in 1507, 1512, 1522, 1523). Moreover, he came into possession of Karniów (now Krnov) duchy and the territory of Beuthen (now Bytom), Tarnowitz (now Tarnowskie Góry) and Oderberg (now Bohumin) in Upper Silesia. He also contributed to reach an inheritance agreement between Joachim II, the Elector of Brandenburg and Fryderyk II, duke of Liegnitz (now Legnica), the most important Silesian ruler. However, all the attempts to control Silesia by the Hohenzollern were stopped by Habsburg's emperors who became the rulers of Bohemian and Hungarian kingdoms, when the last representative of the Jagiellon dynasty died. In 1546 Ferdinand I, the new king cancelled the agreement between the Brandenburg branch of Hohenzollern and the duke of Legnica. He also reduced the territory which was under Franconian branch of Hohenzollern rule in the Upper Silesia. All the territory which Jerzy Fryderyk inherited from his father Jerzy Hohenzollern, after his death came into the possession of the Brandenburg branch of the House of Hohenzollern. The emperors of the House of Habsburg didn't want to accept the fact that Margraves Ansbach had the right to pass on their inheritance rights and their land to their own heirs. Moreover, the new duke of Karniów, Jan Jerzy Hohenzollern was refused the right to vote in the local Silesian's parliament and was banished to exile in 1621. This fact made the relationship between the Habsburg and the Hohenzollern very complicated. After the deterioration in their relationship the Brandenburg branch of Hohenzollern started to demand financial compensation from the subsequent emperors. Finally, in 1686 the electors of Brandenburg were given the territory of Schwiebus (now Świebodzin) in Brandenburg-Prussia. In 1694 the Habsburgs extorted Fryderyk III to get Świebodzin back, but in a long term it was a serious mistake. Elector Fryderyk III (who became later the king of Prussia, known as Fryderyk I) decided to ignore the earlier agreements. This political step enabled Fryderyk II, the king of Prussia, to reactivate the Hohenzollern's rights to Silesia and justified the military invasion to take over Silesia by Prussia.